

Bygga och bo

Bygga och bo

FATABUREN 2013

Bygga och bo

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK 2013

Red. Christina Westergren och Dan Waldetoft

FATABUREN Nordiska museets och Skansens årsbok är en skatt av kulturhistoriska artiklar som publicerats under mer än ett sekel.

Årsboken började som ett häfte med rubriken »Meddelanden«, redigerat 1881 av museets grundare Artur Hazelius för den stödjande krets som kallades Samfundet för Nordiska museets främjande. 1884 publicerades den första kulturhistoriska artikeln och när publikationen 1906 bytte namn till »Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift« kom de vetenskapliga uppsatserna att dominera innehållet. Från och med 1931 fick årsboken Fataburen en mer populär inriktning och i stora drag den form som den har i dag. Fataburen har sedan dess förenat lärdom och sakkunskap med syftet att nå en stor publik.

Fataburen är också en viktig länk mellan Nordiska museet och Skansen, två museer med en gemensam historia och en gemensam vänförening. Varje årsbok har ett tematiskt innehåll som speglar insatser och engagemang i de båda museerna, men verksamhetsberättelserna trycks numera separat och kan rekvideras från respektive museum.

Ekonomiskt stöd från Nordiska museets och Skansens Vänner gör utgivningen av Fataburen möjlig.

Fataburen 2013
Nordiska museets förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
www.nordiskamuseet.se

© Nordiska museet och respektive författare
Bildredaktör Marie Tornehave
Omslag och grafisk form Göran Eklund och Lena Eklund
Omslagsfoto Karl Erik Granath, © Nordiska museet

Tryckt hos Elanders NRS Tryckeri, Huskvarna 2013
ISSN 0348 97 1 x
ISBN 978 91 7108 563 4

Södra flygeln på Julita med kök på bottenvåningen och personal-
bostäder för ogifta kvinnor i löjtnantens hushåll på övervåningen.
Foto Olof Ekberg, © Nordiska museet.

Hem för herrskap och tjänstefolk

Om bostäderna på Julita gård

Julita gård är Nordiska museets museiherrgård i västra Södermanland. Museet fick godset som donation i samband med den siste private ägaren, Arthur Bäckströms död 1941. Totalt omfattar godset 2 200 hektar mark och mer än 360 byggnader. Det kanske största kulturhistoriska värdet finns i den väl bevarade helhetsmiljön som består av byggnader, park och trädgård, det omgivande landskapet samt ett arkiv med ett rikt dokumentationsmaterial.

Även om Julita gård har en mycket lång, väldokumenterad och intressant historia som sträcker sig tillbaka till vikingatiden, domineras den nuvarande anläggningen av byggnader som tillkommit under perioden 1870–1940.

Julita gård ägdes under närmare två sekel av familjen Palbitzki. Vid den siste baronens död 1851 ärvdes godset av hans syskonbarn och syskonbarnbarn Lewenhaupt och von Oelreich. Änkan Beata Palbitzki hade besittningsrätten livet ut, hon dog 1872, men genom en överenskommelse tillrädde arvingarna godset med »full eganderätt« redan 1869.

KATARINA BÄCK PETERSSON är arkeolog, etnolog och byggnadshistoriker. Hon arbetar som sektionschef och projektledare vid Julita gård.

GUSTAV OLSSON är agronom och historiker. Han arbetar som chef för Nordiska museets avdelning Julita gård.

Arvingarna påbörjade en omfattande modernisering av jordbruket vid Julita gård. Från ett system med ett stort antal arrendegårdar, med dagsverkstorpore som arbetskraft och med råg och oxar som produktionsresultat ställdes driften om fullständigt. Den koncentrerades till fyra stora ladugårdar – vid huvudgården Julita gård samt vid utgårdarna Berga, Väsby och Roxmo. Dessa drevs i egen regi med lönearbetare/statare som huvudsaklig arbetskraft och ut ur detta industrisystem kom mjölk och mjölkprodukter.

Strukturförändringen var inte unik för Julita gård även om den möjligen var ovanligt intensiv här. I stora delar av Europa skedde en motsvarande omvandling och den drevs på av den ökade importen av amerikansk och rysk spannmål samt av den ökade urbaniseringen som skapade avsättningsmarknader, alltsammans möjliggjort av järnväg och ångbåtar. Utvecklingen fortsatte även efter att tobaksfabrikören Johan Bäckström köpt godset 1877.

Perioden från 1869, när Mattias Palbitzkis arvingar tog över driften till 1902 när Johan Bäckström avled, kom därför att präglas av kraftiga investeringar i jordbrukets drifanläggningar – inklusive personalbostäderna. Perioden därefter präglades snarare av sonen Arthur Bäckström.

Arthur Bäckström växte upp i ett patricierhem på Götgatan i Stockholm. Fadern var affärsman och ägare till Hellgrens tobaksfabriker, Skandinavians största tobaksfabrik, som sedermera kom att utgöra stommen i Tobaksmonopolet – numera återprivatiserat som Swedish Match. Han var även med och grundade Svenska Handelsbanken och Münchenbryggeriet. Modern, Lilly von Ehrenclou, var sångerska. Hon hyste ett stort kulturellt intresse och rörde sig i kretsarna kring Oscar II och dåtidens kulturella elit, bl.a. hjälpte hon Nordiska museets grun-

Stallpojken har lett fram hästen till løjtnant Bäckström. Bilden är tagen senast 1907, innan fönstren i stora huset hade bytts mot de nuvarande småspröjsade. Foto Nordiska museet.

dare Artur Hazelius med insamlingen av pengar till hans samlings- och museiprojekt. Man kan konstatera att familjen inte saknade vare sig kulturellt eller ekonomiskt kapital.

Redan 1888 hade Arthur Bäckström börjat vistas i Julita, framförallt under somrarna, men då på gården Väsby, några km från Julita gårds huvudbyggnad. Väsby tillhörde vid den här tiden Julitagodset. När Arthur Bäckström tillträdde Julita gård, först som arrendator och från 1902 som ägare, fortsatte den intensiva byggnadsverksamheten. Fokus försköts efter hand från jordbrukets ekonomibyggnader till området kring huvudbyggnaderna och till parken – inte minst till friluftsmuseet Julita skans.

Eftersom byggnadsbeståndet på Julita är både välbevarat och väldokumenterat kan det ge oss en god bild av i första hand 1910- och 1920-talens olika hemmiljöer, då integrerade i godsets speciella levnadsförhållanden.

Bostad med försörjning

Boendet på godset var kopplat till tjänsten och till tjänsten var också kopplad en form av livsmedelsförsörjning. Det fanns huvudsakligen tre försörjningsformer, men ingen av dessa innebar att man fick lön och köpte egen mat för lönen så som vi gör i dag.

En försörjningsform var statsystemet som innebar att en del av lönen utgick i natura. Vid Julita gård inklusive utgårdarna hade närmare 60 personer avlöning i form av stat 1913. Ofta var statarens hustru eller vuxna barn också lönearbetare i någon grad men då fick de inte egen stat utan bara kontantlön. Väl att märka är att statavlöningen inte bara var begränsad till ett omfattande proletariat. Även tjänstemän som befallningsmannen, skogvaktaren och förvaltaren hade stat.

Även om staten kunde variera något beroende på tjänsten, t.ex. kunde man 1913 erhålla 700 eller 640 kg råg, så var det inte i staten utan i kontantlönen som den stora skillnaden i lönenivå märktes. Standardförhållandena för statare var också att potatisland samt plats för hushållsgris ingick i staten. Efter elektrifieringen 1921 utgick en avgift för varje ljuspunkt och radioapparat i bostaden. Statarbostäderna låg i anslutning till någon av de fyra ladugårdarna, huvudgården, Berga, Väsby och Roxmo.

Ett annat sätt att försörja sig var att vara torpare. Torparen hade ett litet jordbruk med bostad, mark och några djur. Som ersättning för detta gjorde han ett bestämt antal dagsverken vid huvudgården – t.ex. två eller tre dagars arbete i veckan. Under slutet av 1800-talet förlorade torpinstitutionen i betydelse för tillgången på arbetskraft eftersom en större del av arbetet utfördes av statare. Det blev också vanligare att man betalade för sitt torp med pengar istället för med dagsverken.

Personalmatsalen i södra flygelns nordöstra hörn. På bilden syns löjtnantens kokerska Augusta (Jonsson) t.h. Männen är chauffören Teodor Ekström t.v. och trädgårdsmästaren Viktor Norberg t.h. Bilden är från 1920-talet, troligen före 1923 när Augusta avancerade till husföreståndarinna och normalt åt för sig själv. Trädgårdsmästaren hade stat och därmed eget hushåll, så det bör ha varit ett undantag att han åt i personalmatsalen. Foto Nordiska museet.

Till skillnad från de större arrendegårdar som tidigare funnits vid godset var det inte meningen att torpen skulle generera något överskott i form av livsmedel. Marken var ungefär så stor att torparen och hans familj kunde producera den mat de själva behövde. Torpen låg en bit bort från de fyra produktionsladugårdarna, punktvis vid de odlingsbara bitarna av skogsmarken eller i lite tätare grupper i gränslandet mellan slätten och skogsområdet. Vid början av 1900-talet fanns ca 80 torp eller backstugor på godset.

Ålderdomshemmet vid
Nybble färdigställdes
1903–1904. I förgrunden
syns de stora potatisland
och de nyplanterade äp-
pelträden, i bakgrunden
flaggan – alltsammans
tidstypiska detaljer.
Foto Nordiska museet.

Det tredje sättet att få mat för dagen var att den ingick i tjäns-
ten och att man åt vid något av de två gårdsköken. Detta var för-
sörjningen för sådana tjänster där man i normalfallet var en-
samstående, t.ex. betjänt, trädgårdsdräng, husa och bokhållare.
Huvudregeln var att löjtnantens hushållspersonal åt i södra fly-
geln och gårdens personal i norra flygeln. Antalet personer som
fick sin försörjning på detta sätt varierade men det rörde sig upp-
skattningsvis om ca 20 personer på årsbasis.

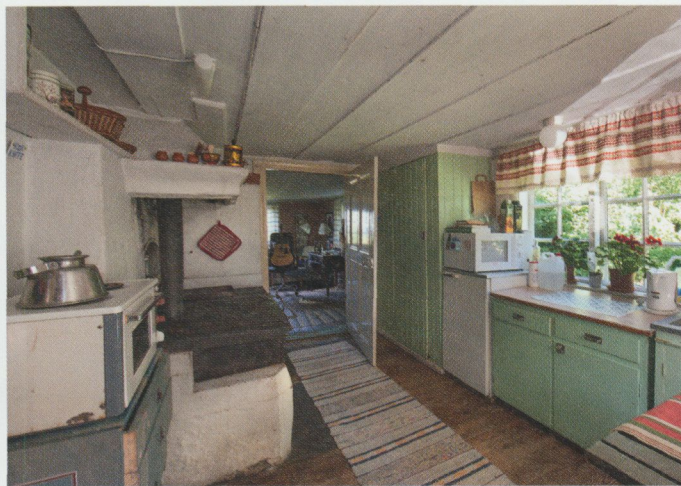
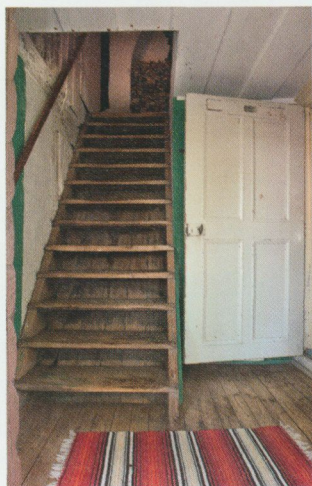
Sannolikt förekom det också att ogifta drängar som bodde i ar-
betarbostädernas gavelrum utan kök hade en överenskommelse
med någon familj att äta hos dem mot någon form av ersättning.

Ett specialfall för försörjningen var de grupper som inte arbe-
tade. Åldringarna i ålderdomshemmet hade mat där, även om de
hade potatisland, äppelträdgård och svinhus. Luffarna som pas-
serade fick mat och smörgåspaket att ta med sig på den fortsatta
färden. På eller vid torpen fanns emellanåt en undantagsstuga el-
ler backstuga där delvis arbetsföra – t.ex. torparens föräldrar –
kunde bo.

Statarna

Den vanligaste bostaden för en statare var lägenheten om ett rum och kök. På statarbacken vid huvudgården fanns fyra arbetarbostäder: fodermarskbostaden, nedre statbygget, mellanbygget och övre statbygget med sammanlagt tretton lägenheter om ett rum och kök, en lägenhet om två rum och kök samt två enkelrum i övre statbygget och en drängstuga i fodermarskbostaden. Dessutom fanns i den närbelägna smedjan ytterligare fyra lägenheter om ett rum och kök samt ett enkelrum.

Vid Risinge cirka en kilometer från huvudgården fanns fyra fristående hus med sammanlagt tre lägenheter om ett rum och kök, en lägenhet om två rum och kök samt ett enkelrum. Intill vädervarnen fanns den f.d. mjölnarbostaden om ett rum och

Statarlägenheterna vid Julita gård och Berga moderniserades i allmänhet under 1940-talet. Ett undantag är mellanbygget, där lägenheterna numera fungerar som sommarbostäder och därmed har bevarats. Foto Peter Segemark, © Nordiska museet.

Statarbacken vid Julita gård från norr. I förgrunden kvarnstugan med väderkvarn och vattentorn, därefter skymtar taken på övre statbygget, mellanbygget och nedre statbygget. Till vänster om det sistnämnda ligger en mindre, röd stuga – fodermarsk-bostaden. Den gula byggnaden längst till vänster i bild är smedjan. I bakgrunden syns sågen, virkesboden samt det stora ladugårdskomplexet. Nere vid sjön en skymt av herrgårdsparken. Foto Nordiska museet.

kök med två extra rum. Totalt fanns alltså bostäder för ungefär tjugofem hushåll i anslutning till ladugården vid huvudgården. Det stämmer rätt väl överens med de uppgifter som finns om antalet anställda vid jordbruket.

Dessutom fanns fem lägenheter om ett rum och kök ovanpå mejeriet, i god överensstämmelse med de uppgifter som finns om antalet anställda i mejeriet. Ovanpå den s.k. Kölnan, nuvarande brandstationen, fanns två lägenheter om ett rum och kök. Den ena av dessa innehades åtminstone tidvis av svinskötaren. Gårdens svinhus låg nämligen i direkt anslutning till denna byggnad, som i sin tur låg i direkt anslutning till mejeriet och den för svinuppfödningen värdefulla vasslen.

Vid Berga fanns tre arbetarbostäder som uppförts ca 1873, 1875 och 1894 med sammanlagt sju lägenheter om ett rum och kök, tre lägenheter om två rum och kök samt två enkelrum.

Vid Väsby fanns fem arbetarbostäder för jordbrukets drift. Av dessa var fyra enskilda hus och ett flerfamiljshus. Sammantaget fanns åtta lägenheter om ett rum och kök samt tre enkelrum. Dessutom fanns bostäder för chaufför, trädgårdsmästare och trädgårdsarbetare men dessa ingick inte i godsets drift utan hörde samman med hyresgästen i Väsby villa – Clarence von Rosen.

Vid Roxmo fanns rättarbostaden som hade en lägenhet om två rum och kök, en lägenhet om ett rum och kök samt två enkelrum. Dessutom fanns ladugårdsförmansbostaden som hade en lägenhet om två rum och kök där det ena rummet disponerades »för extra folk, trösktid«.

Lägenheten om ett rum och kök var alltså den i särklass vanligaste statarbostaden under 1900-talets första decennier. I någon utsträckning fanns enkelrum utan kök eller lägenheter om två rum och kök. Enkelrummen var avsedda för ogifta drängar.

Ladugårdsförmannen vid utgården Berga, Karl Erik Larsson Lindén, f. 1877 och fotograferad ca 1932. 1914 kom han som ladugårdskarl från Julita gård till Berga och flyttade därifrån till ålderdomshemmet vid Nybble 1939. Foto Axel Fredriksson, Nordiska museet.

Ett fåtal statare bodde i bostadshusen vid sådana avvecklade arrendegårdar som låg inom gångavstånd från de fyra stora ladugårdarna – t.ex. Ovankil, Girtorp och Djupanboda.

Medianbostaden vid Julita gård och Berga var uppförd 1892 och alltså ganska precis 20 år gammal 1913, det sista normalåret före första världskriget. Medianbostaden för »allmänstatare«, dvs. den stora gruppen kördränkare och ladugårdskarlar, låg i ett flerfamiljshus med tre lägenheter och ett enkelrum.

Kring statarbostäderna fanns odlingsland och fruktträd. Potatisland ingick i staten och plats för gris fanns. Vid huvudgården

hämtades vatten i brunnar fram till 1920-talet då vattentornet vid väderkvarnen uppfördes. Därefter fanns vatten i kranar på vissa punkter, men inte indraget i lägenheterna. De flesta statarbostäderna fick elektriskt ljus 1921. Golven var brädgolv som täcktes med trasmattor.

De första statarna bodde i de s.k. sjöstugorna som låg nere vid stora huset mellan Åttkanten och Lötåns utlopp i Öljaren. De revs i samband med att de nya bostäderna på statarbacken ovanför ladugården uppfördes 1892. De husen beskrivs som mörka, trånga och ganska dåliga. Det kunde t.o.m. hända att vågorna slog in i dem när sjön gick hög utanför. Familjerna bodde i ett rum och delade kök.

De nya bostäderna innebar en klar standardhöjning med större och ljusare rum och genomtänkta planlösningar. Men även om de får bra betyg av meddelarna överlag och även om standarden stod sig rätt väl för början av 1900-talet finns det uppgifter om såväl vägglöss som värdens stora ovilja att låta reparera bostäderna.

Under 1930-talet blev frågan om bostadsstandarden en statlig angelägenhet och det blev möjligt att förbättra arbetarbostäderna på landsbygden med hjälp av statligt subventionerade byggnadslån. Normbostaden blev nu en lägenhet om två rum och kök per familj. Vid Julita gård syns utvecklingen dels i form av att de flesta bostäder byggdes om till lägenheter om två rum och kök efter att gården arrenderats ut 1939, dels i form av den 1939–1940 uppförda bostaden Fridhem, som fick fyra folkhemsbetonade lägenheter om två rum och kök med wc och värmepanna.

Parallellt med detta skedde två förändringar som också bör ha påverkat den upplevda bostadskvaliteten. Den ena var att genomsnittsfamiljens storlek sjönk från 3–4 barn vid sekelskiftet till 1–2 barn på 1930-talet. Den andra var att maskinmjölkning

infördes 1922 och att modern i familjen därmed fick mer tid över till hem och familj, mjölkning var nämligen statarhustruns uppgift liksom hem och familj.

Godsets tjänstemän och specialister

Vid godset fanns ett stort antal anställda som inte var reguljära lantarbetare. Dessa var godsets driftsledning med förvaltaren, bokhållaren och rättarna (vid huvudgården befallningsmannen) och de olika specialisterna: smeden, snickaren, tegelslagaren, sågverksförmannen, skogvaktaren, byggmästaren och mejerskan. Med undantag av rättarna vid de tre utgårdarna Berga, Väsby och Roxmo samt de som var knutna till Clarence von Rosens hushåll vid Väsby, trädgårdsmästare, chaufför etc., bodde de vid huvudgården. I allmänhet var de gifta, alla utom mejerskan var män.

Förvaltaren som var gift och hade familj bodde i förvaltarbostaden som uppförts 1903. Dessförinnan fungerade norra flygelns övre våning som förvaltarbostad. Bostaden var väl tilltagen och omfattade tio rum och kök. Under Arthur Bäckströms tid var den rödfärgad som alla träbyggnader på landsvägens laddgårdssida. Löjtnanten/godsägaren disponerade ett av rummen som alltid stod färdigt för gäster av mellanstatus, t.ex. veterinär och jägmästare.

Bokhållaren var i normalfallet en yngre ogift man, t.ex. agonom, som siktade på att bli förvaltare eller godsarrendator på ett annat gods. Han bodde i ett enkelrum ovanför gårdskontoret och åt i gårdsköket. Tidigare låg gårdskontoret i södra flygeln och bokhållaren bodde då i ett rum innanför kontoret.

Skogvaktaren hade egen bostad vid Nybble i den s.k. skogvak-

Förvaltarbostaden med landsvägen i förgrunden uppfördes 1903. Förvaltaren (eller inspektoren, titeln varierar något) Edvard Tillander tjänstgjorde vid Julita gård från 1897 till 1939 då han pensionerades några veckor före sin 76-årsdag. Foto Nordiska museet.

Köket i förvaltarbostaden med vattentunnan som fylldes dagligen. Personerna är förvaltarens dotter Märta t.h. och hembiträdet t.v. Foto Sigrid Tillander, sedermera gift Sturkell, troligen 1923. Nordiska museet.

Tegelslagarbostaden vid Julita gård ligger i direkt anslutning till tegelbruket. Den enskilda bostaden kunde omges av en prydnadsträdgård på ett sätt som inte var möjligt vid flerfamiljsbostäderna. Framför bostaden tegelslagaren Erik Lindström, f.1857, och hustrun Fredrika Charlotta König. Foto Axel Fredriksson, Nordiska museet.

tarbostaden och trädgårdsmästaren bodde i den 1915 uppförda trädgårdsmästARBostaden. Dessförinnan hade trädgårdsmästaren bott i den s.k. Knäppan – ett fristående hus nedanför kuskbostaden. Deras respektive bostäder omfattade tre rum och kök.

Smeden och snickaren bodde normalt i de lägenheter om ett rum och kök som fanns i våningen ovanför smedjan och snickarverkstaden, i den gula byggnad som kallas smedjan och som ligger ovanför ladugården. I mejeriet fanns bostäder för mejeripersonalen inklusive mejerskan. För tegelslagaren fanns ett hus i anslutning till tegelbruket. Sågverksförmannen bodde åtminstone på 1930-talet i ett hus vid Risinge. Byggmästare var inte någon given tjänst vid ett gods, men Arthur Bäckströms omfattande bygghuskrävde en sådan och han bodde vid kvarnen i den

Trädgårdsmästaren Viktor
Norberg med hustrun Alma
Josefina och sonen Krister i träd-
gårdsmästarbostaden 1922.
Foto Axel Fredriksson,
Nordiska museet.

f.d. mjölnarbostaden. Kusken bodde i kuskbostaden nära stallet och stora huset.

Med undantag för förvaltaren, skogvaktaren och trädgårdsmästaren bodde specialisterna egentligen inte särskilt mycket rymligare än de övriga statarna. Bostaden omfattade även för dem ett rum och kök i normalfallet samt emellanåt ett extra vindsrum. Det som skilde ut deras bostadsstandard var i stället att de i mycket större utsträckning bodde i fristående hus. Rättarna som fungerade som direkta arbetsledare i jordbruket verkar inte ha bott lika avskilt. Vid såväl huvudgården som Berga och Roxmo är den bostad som kallas rättarbostaden ett flerfamiljshus.

Torparna

Ytterligare en stor grupp vid godset var torparna. Grundtanken med torpsystemet var att torparen fick disponera ett litet jordbruk mot att han erlade ett reglerat antal dagsverken till jordägaren. Torpen hade haft sin storhetstid ca 1750–1850 då dagsverkstorparen var den viktigaste arbetskraften i godsdriften.

I början av 1900-talet började systemet med torpare bli föråldrat. För de flesta gårdar hade en stab av lönearbetare, statare, blivit basen i arbetskraftsförsörjningen. Torpen fanns kvar men minskade i betydelse. Efter första världskriget blev det mindre attraktivt att vara torpare och svårare att hitta torpare till de sämst belägna torpen. Vissa torp kom att stå öde och marken lades till något grannställe. Några fick ny användning som skogsarbetarboställen.

Av torpen var tolv f.d. soldattorp. Systemet med soldattorp avskaffades formellt sett 1901 men avvecklingen skedde gradvis. Redan tidigare hade flera torp vakantsatts och de soldater som

fanns 1901 fick fortsätta att tjänstgöra så länge de ville. Efter något decennium var systemet helt avvecklat och det fanns inte längre någon avgörande skillnad mellan vanliga dagsverkstorp och de f.d. soldattorpen.

En särställning hade fiskartorpen – Nackhäll och Tockenön vid Hjälmarens och Brynstorp vid Öljaren. De var inte vanliga torp utan hade som huvudsyfte att tillgodogöra sig fiskeresursen i de båda sjöarna. Fiskarna levererade fisk till gården som en del av arrendet.

Torpens ålder och standard var varierande. De flesta bestod av kök samt ett eller två rum, kanske ett vindsrum. Många var uppförda i slutet av 1800-talet men det fanns också äldre torp. Soldattorpen följde förstås kronans standardritningar för soldattorp som gick tillbaka på de ritningar som Erik Dahlberg tog fram när indelningsverket inrättades på 1680-talet.

Torpet Granlund med tillhörande åker i förgrunden. Foto troligen 1910-talet. Nordiska museet.

Fiskaren Karl Eriksson med familj utanför boningshuset på Tockenön ca 1925. Hustrun hette Hilda och dottern, f. 1917, Margit Kristina. De två sönerna efterträdde fadern som fiskare, t.v. Mauritz f. 1915 och t.h. Martin f. 1911. Foto Nordiska museet.

Visserligen var torpstugorna i allmänhet äldre och lite mörkare än statarbostäderna men skillnaden i att vara torpare eller statare låg inte i första hand i bostadens standard. Vedeldning, vatten i brunnen, ett rum och kök, möjligen något extra rum var standard för båda boendeformerna.

Den stora skillnaden var att torparen hade ett eget jordbruk och därmed producerade sin egen mat. Känslan av att ha något eget lyfts ofta fram i berättelserna som ett skäl till att livet som torpare var mer eftersträvänsvärt än livet som statare. I och med den första vågen av elektrifiering i första världskrigets kölvatten

Interiör från fiskartorpet Brynstorps vid Öljaren. Fiskaren Erik Widell fyller år. Han var född 1869 och hustrun Alfrida 1872. De hade fem egna barn födda 1897–1913 och ett fosterbarn. Foto Nordiska museet.

uppstod dock en annan mycket påtaglig standardskillnad: de flesta statarbostäderna fick elektriskt ljus, något som många torp ännu väntar på.

Generationsboende, sommarnöjen och ålderdomshem

På godsén, liksom på många andra håll, förekom en form av generationsboende där den yngre generationen fick ståndsmissigt eget boende i eget hushåll innan man tog över driften och flyttade in i huvudbyggnaden. Under 1800-talet hade Fiskeboda

Widells brygga vid
Öljaren. Foto Nordiska
museet.

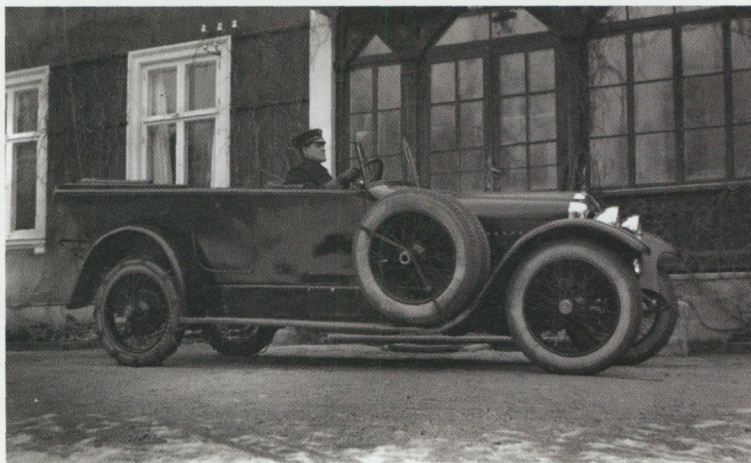

den funktionen för Julitagodset och Mattias Palbitzki d.y. levde där med hustrun Beata innan de tillträdde Julita gård och Beata Palbitzki levde som änka där under sina sista år. Efter Johan Bäckströms köp av Julita gård 1877 såldes den västra tredjedelen av godset och Fiskeboda fanns inte längre kvar.

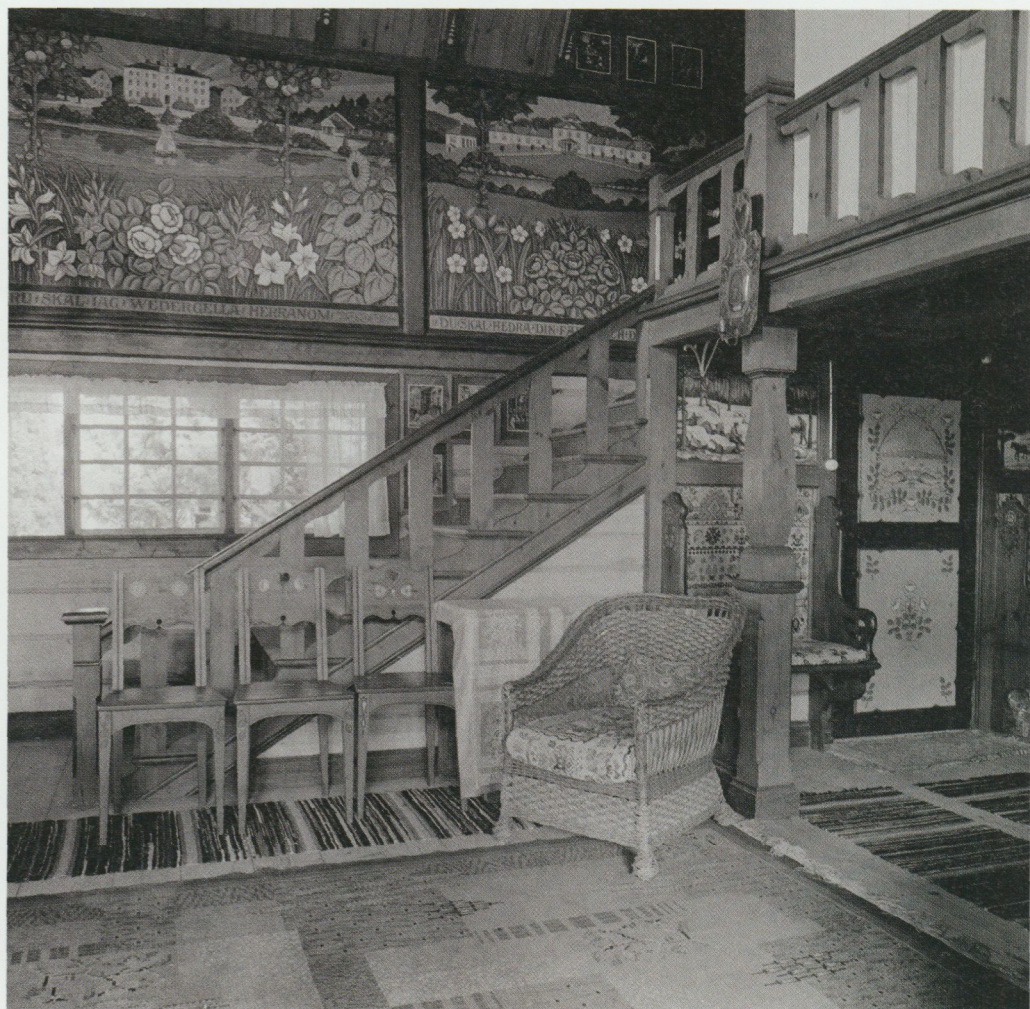
Under en kort period kom i stället Väsby att få en liknande funktion och sonen Arthur Bäckström bodde i den s.k. Väsby villa från 1888 till 1891, då han flyttade in i stora huset på Julita gård. Eftersom han inte hade några egna barn fanns det ingen ny

Löjtnant Bäckström på utflykt till Tockenöstugan på 1910-talet. Foto Nordiska museet.

Väsby villa med Clarence von Rosens bil och chauffören Svante Hammarbäck. Hammarbäck var skriven vid Väsby som chaufför 1920–1923 samt från 1925 när han återkom som chaufför efter två år i Amerika. Foto Axel Fredriksson, Nordiska museet.

Interiör från Tockenöstugan uppförd 1909. Lägga märke till väggmålningarna med motiv från Julita gård t.v. och Nybble ålderdomshem t.h. Foto Rosén, © Nordiska museet.

Nyfångad fisk vid
Nybble ålderdoms-
hem. Foto Nordiska
museet.

generation som behövde bilda hushåll på Väsby. Brodern Rikard Bäckström bodde där några år kring sekelskiftet men sedan han ärvt Steninge 1902 kom Väsby att hyras av Clarence von Rosen under närmare 30 år. Villan hade femton rum och kök, trädgård, växthus, bykhus, badhus etc. Huvudbyggnaden vid utgårdens Roxmo med tio rum och kök var också uthyrd. Under många år i början av 1900-talet hyrdes den som sommarnöje av professorsfamiljen Geijer från Uppsala.

Arthur Bäckströms sommarvillan på Tockenön – Tockenöstugan – uppfördes 1909 och hade enbart rekreation som ändamål. Villan hade en stor öppen sal, ett antal sovrum och en köksavdelning. Den fungerade som ett idylliskt sommarnöje dit löjtnanten kunde dra sig tillbaka några sommarveckor i augusti eller som ett idealiskt mål för utflykter i motorbåten Saba, inköpt 1913.

En sista kategori av boende som inte givet hängde samman med de arbetsuppgifter man hade vid godset men som precis som sommarnöjena speglar det annalkande välfärdssamhället var ålderdomshemmet i Nybble. När Arthur Bäckström lät uppföra det 1900–1902 upplevde åldringsvården ett distinkt standardlyft. Även om det med största sannolikhet inte direkt ersatte den gamla fattigstugan från 1742 med ett enda rum för samtliga fattighjon innebar det nya ålderdomshemmet med fjorton rum och tre lägenheter en väsentligt högre bostadsstandard för de gamla, som inte längre kallades hjon utan åldringar. Potatisland, svinhus och fruktträdgård hörde till ålderdomshemmet precis som till statarbostäderna.

Godsägaren

Huvudbyggnaden på Julita gård, stora huset, bär spår av decennierna kring sekelskiftet 1900 då flera förändringar gjordes. Då tillkom bl.a. den utbyggnad i tre våningar mot parkområdet, som består av en öppen loggia, ett inglasat balkongrum samt en läsesalong. Under den här perioden fick även huset sin karaktäristiska gula fasad med vita omfattningar. Huset har 23 rum inklusive badrum och serveringskök. Rummen är fördelade på tre våningsplan. Huset har även ett oinrett vindsutrymme.

Bottenvåningen är vardagsvåning med löjtnant Bäckströms sovrum, badrum, skrivrum, röktrum, liten matsal för vardagsbruk, serveringskök, kapprum och betjäntrum. Mellanvåningen är den stora representationsvåningen med matsal, salonger och ett gästrum. Övervåningen innehåller det stora »galleriet«, även kallat balsalen, bibliotek, bibliotekskabinett och flera gästrum.

Arthur Bäckström hade länge kvar ett hus på Grev Turegatan

Bibliotekets läsesalong i stora huset. Biblioteksbordet i ask är utfört av gårdssnickaren Henning Forsman. Foto Nordiska museet.

Sommartid använde man gärna balkongrummet i stora huset som matsal. Vintertid klädde man sig ganska varmt även inomhus, som här i salongen i norra flygeln, troligen på 1930-talet. Foto Nordiska museet.

i Stockholm, där han vistades under den kalla delen av året. Han sålde det 1918 och flyttade i och med det mer eller mindre permanent till Julita gård. Flytten var förmodligen orsak till den standardhöjning av byggnaderna som skedde vid den här tiden på herrgårdsområdet. Eftersom stora huset saknade centralvärme innebar det att det blev tämligen oangenämt att vistas där vintertid, även om det fanns både öppna spisar, kakelugnar och kaminer. Intervjuer med tjänstefolk vittnar om den fukt som kröp in genom fönstren och upp genom bottenvåningens stengolv. Arthur Bäckström lät bygga ut norra flygeln kring 1920 för att ha den som sin vinterboning. Flygeln byggdes ut mot norr. Stora huset, liksom flyglarna och den övriga gården, elektrifierades 1921 och försågs ungefär samtidigt med vattenklosett och badrum. Den nya tekniken underlättade betydligt åretruntboendet på landsbygden för den som var van vid ett bekvämt liv i storstaden.

Arthur Bäckström var en man med ett stort umgänge och många gäster. Gästrum erbjöds både i stora huset och i gästflygeln (norra flygeln). I flygeln bodde alltid greve Emil Lewenhaupt och kapten Fredrik von Oelreich när de kom på besök, vilket var ofta. Familjerna Klingspor och Geijer hade sina »egna» rum i stora huset, liksom grevinnan Taube, för att nämna några av de återkommande gästerna.

Som de flesta andra välbärgade personer i borgerskapet reste Arthur Bäckström en hel del. Fram till första världskrigets utbrott 1914 besökte han ofta Marienbad och Karlsbad i nuvarande Tjeckien, dåvarande Österrike. Därefter gick den årliga resan till Ramlösa brunn i Skåne. Han var vanligtvis bortrest under perioden maj-juni.

Livtjänare och luffare

Personer i Arthur Bäckströms samhällsklass hade råd att hålla sig med tjänstefolk, något som för övrigt var en förutsättning för att det stora hushållet skulle fungera. I sin privata sfär omgav han sig med en personalkategori som kallas livtjänare. Hit hörde hushållerska, köksa, husor, betjänt, kusk och så småningom även chaufför, sedan löjtnanten skaffat sin första bil 1912. Till och från hade hushållet behov av extrahänder, t.ex. när det var dags för tvätt och storstädning. Då tog man in kvinnor som bodde på godset, ofta betrodda statarfruar. Var och en hade sin bestämda plats på godset. I vissa byggnader och utrymmen kunde en personalkategori röra sig fritt och i vissa kunde man det inte. Första husans sfär var t.ex. serveringsköket i stora huset, men inte herrgårdsköket i köksflygeln (södra flygeln). Husorna eldade i kakelugnarna samt i Arthur Bäckströms sovrum medan kuskarna eldade i kaminerna.

Betjänten var den enda av livtjänarna som bodde i stora huset. Han hade ett rum innanför serveringsköket. Arthur Bäckström höll sig inte alltid med en betjänt och de år han inte gjorde det skötte första husan betjäntens uppgifter. Betjänten hade till uppgift att servera och sköta Arthur Bäckströms privata rum, ta emot gäster, sköta påklädning, städning och bäddning, men bara i stora huset och gästflygeln. En andra husa var behjälplig med städningen. Hon, för det var alltid en hon, skötte också diskning och dukning. Betjänten stod högt i rang eftersom han arbetade närmast Arthur Bäckström. Betjänten hade i sin tur service med t.ex. bäddning av sin egen säng, ett arbete som utfördes av köksan.

Det s.k. betjäntrummet i stora huset ligger på nedre botten intill serveringsköket. Efter att löjtnant Bäckströms siste betjänt slutade 1935 verkar det ha fungerat som mangelrum. Rummet är ett av de ekonomiutrymmen som återmöblerats i ett pågående projekt. Foto Peter Segemark, © Nordiska museet.

Ett av personalbostads-
rummen i södra flygelns
övervåning. Ovanför
kommoden är ett tyg-
stycke uppfäst för att
skydda tapeten från stänk
men handfatet är bortta-
get inför fotograferingen.

Foto Märta Claréus,
© Nordiska museet.

Södra flygeln rymmer alltså det stora herrgårdsköket, där all mat lagades till löjtnantens hushåll och till livtjänarna. Arthur Bäckströms och hans gästers förtäring bars in i stora huset via köksingången till ett serveringskök. Köksingången fanns på huvudbyggnadens södra gavel. Från serveringsköket transporterades maten upp till andra våningen via en mathiss. Mathissen stannade i serveringsrummet, som ligger intill den stora matsalen. På så sätt kunde tjänstefolket hantera maten utan att det störde middagssällskapet. Om löjtnanten däremot åt ensam, vilket han vanligen gjorde till vardags, fick han sin mat serverad i lilla matsalen som ligger i direkt anslutning till serveringsköket på bottenvåningen.

I köksflygeln arbetade Arthur Bäckströms kokerska, tillika gårdens hushållerska. Där fanns också en köksa. Dessa båda perso-

Köket i södra flygeln ca 1931. Här fanns både vattenledning och elektriskt ljus sen ett tiotal år. Foto Bertil Norberg, Nordiska museet.

ner både arbetade och bodde i flygeln. De hade sin arbetsplats i bottenvåningen och sin bostad, bestående av ett rum utan kokmöjligheter, på övervåningen. I personalens bostadsrum fanns vanligen en kommod med tvättfat och förmodligen ett nattkärl, men just inte så mycket mer i form av bekvämligheter. Det finns några nedtecknade beskrivningar, bl.a. en intervju med kokerskan och hushållerskan där vi kan få en glimt av hur rummen kunde se ut. Hon beskriver sitt rum som »ganska ruffigt» och möblerat med en soffa, en stor mörkmålad säng, två fåtöljer, stolar, en stor byrå och en rykande lampa. Hon beskriver också att fåtöljerna var i behov av att kläs om och att hon hade bett om att det skulle göras innan hon började sin tjänst. I intervjun konstaterar hon att det inte blev gjort varken förr eller senare. I köksflygeln fanns även bostad för husan och under en period

för bokhållaren, innan han fick sin bostad ovan gårdskontoret i vagnsflygeln.

I herrgårdskökets personalmatsal intog köksan, husorna, betjänten och chauffören sina måltider. Hushållerskan/kokerskan åt alltid för sig själv i »salongen«, den lilla utbyggnaden i köket mellan spisen och skafferiet. Hennes bord försågs med duk och servett. Personalmatsalen låg direkt till vänster när man kommer in i i södra flygeln från gårdsplanen. Köksan var den som passade upp på de övriga i personalen vid måltiderna. Det var också hon som lagade tjänstefolkets mat medan kokerskan koncentrerade sig på att laga mat till Arthur Bäckström och hans gäster samt att ansvara för bl.a. silver- och linneförråd.

Arthur Bäckström höll sig också med en nattvakt, Tuten, som han kallades. Han hade visserligen inte sin bostad i någon av herrgårdsflyglarna, men väl ett vilorum i köksflygeln som kallades tutkammaren. Rummet var beläget mitt emot personalmatsalen.

Arthur Bäckströms sista kusk bodde, tillsammans med sin familj, i kuskbostaden, en gul byggnad som är belägen strax sydöst om stallflygeln. Huset bestod och består fortfarande av ett rum och kök.

Norra flygeln uppfördes omkring 1760. Byggnaden kallades gästflygeln under Arthur Bäckströms tid. När Arthur Bäckström lät bygga ut den för att ha den som vinterbostad fick de övre våningarna sin nuvarande indelning med gäst-

Kuskbostaden. Foto Nordiska museet.

Chauffören Ekström med löjtnant Bäckströms bil. Garaget är beläget utanför bilden direkt bakom bilen i vagnsflygeln och chauffören hade åtminstone tidvis sin bostad i ett av rummen ovanpå vagnsflygeln. Foto Nordiska museet.

Födelsedag på Julita i början av 1900-talet. Foto Axel Fredriksson, Nordiska museet.

En av löjtnantens hundar utfodras vid den numera borttagna köksingången på stora husets södra gavel. Ett system av träspänger mellan flyglarna och stora huset gjorde att man inte behövde gå i gårdsgruset. Foto Nordiska museet.

rum på översta våningen, matsal, salong och Arthur Bäckströms sovrum på mellanvåningen. I bottenvåningen fanns det så kallade gårdsköket med matsal och egen kokerska. Kokerskan bodde i ett rum bredvid köket och gårdsköksan bodde i själva köket. Här lagades maten till de anställda på herrgårdsområdet. I gästflygeln åt trädgårdspojkar, smeddrängar, veddrängar, stallpojkar eller »stallare«, snickare, ogifta drängar och extra hantverkare. Bokhållaren och andra specialister fick också sin mat serverad i gästflygeln, men i ett eget rum till vänster om farstun, åtskilda från arbetsfolket. De blev serverade lite bättre mat än de övriga.

Julita från söder. Litografi av F. Richard. Foto Nordiska museet.

Luffarna skulle också ha mat i gårdsköket. De fick sova på höskullen och på liknande platser, men så småningom uppfördes en särskild luffarstuga, kallad bläckhornet. Den ligger mitt emot statarlängorna på lantbruksområdet.

Alla byggnader och utrymmen, små som stora, från huvudbyggnad till höskulle, bidrar till att vi kan förstå hur liv och arbete gestaltade sig i det väl sammanhållna lokalsamhälle som godset var ännu för hundra år sedan. De ger oss också möjlighet att reflektera kring vad som har förändrats sedan dess och kring vad som är sig likt. Precis som ett museum ska göra.